

Mahrux TAĞIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti

mahrux_tagiyeva@live.ru

AZƏRBAYCANDA F.M.DOSTOYEVSKİ YARADICILIĞININ MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞUNAŞLIQ ASPEKTINDƏ TƏDQİQİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Dostoyevski, Qoqol, “Yazıcıının gündəliyi”, tədqiqat, Ağayeva, əsər

Key words: Azerbaycan, Dostoyevsky, Qoqol, “Writer’s agenda”, research, Ağayeva, work

Ключевые слова: Азербайджан, Достоевский, Гоголь, “Дневник писателя”, исследование, Агаева, произведение

Azərbaycanda Dostoyevski yaradıcılığı yalnız ədəbiyyatşunaslıq müstəvisində deyil, həm də digər rus, Azərbaycan və Avropa xalqları yazıçılarının yaradıcılığı ilə müqayisəli-tipoloji aspektdə tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə tədqiqat işi aparmış alimlərdən İzabella Ağayevanın, Xədicə Yusifovanın, Sevinc Imanovanın, Sevinc Nəsibovani və Gülnarə Əliyevanın adlarını çəkmək olar. Bu məqalədə İ.Ağayevanın məsələyə yanaşmasını araşdıracaqıq.

İ.Ağayevanın “N.V.Qoqolun və F.M.Dostoyevskinin publisistikası (“Dostlarla yazışmalardan seçilmiş yerlər” və “Yazıcıının gündəliyi”) monografiyası 2006-ci ildə Bakıda işıq üzü görmüşdür. Kitabın müəllifi hər iki yazıcıının yaradıcılığının, yetkin dövründəki publisistikasını mühüm

siya müəllifinin fikrinə əsasən, V.Qoqol və F.Dostoyevski Rusiyaya aid eyni məsələlərə – din, ədəbiyyat və inqilab məsələlərinə toxunmuşlar. Onların bu problemlərə bir çox hallarda üst-üstə düşən yanaşma tərzləri olmuşdur. İ.L.Volgın yazır: “Yazıcıının gündəliyi” yalnız rus tarixi həyatının kolliziyalarnı deyil, həm də öz yaradıcısının dərin özünəməxsusluğunu təzahür etdirən sərvəti idheya fenomenidir” [3, s.131]. Dostoyevskinin publisistikasının tədqiqatçısı daha sonra “Gündəliyin” xüsusi üslubunu, yəni onun tövəxarakterini diqqətə çatdırılmışdır: “Yazıcıının gündəliyinin etibarlılığı, onun güclü, kəskin şəkildə ifadə olunmuş şəxsi başlangıcı, onun yüksək mənəvi gərginliyi, onun tövbəkar xarakteri – bütün bunlar oxucuya dərin təsir göstərməyə bilməzdi” [3, s.133]. Qoqolun “Yazışma-ları”nın “təvhəkərliliğ” işə slavyanofillərə təsirində və Bəlinskidə təmamilə başqa reaksiya yaratmışdır.

Din məsələlərində V.Qoqol və F.Dostoyevski slavyanofillərdən da-ha uzağa getmişlər. Yazıcıların bədii yaradıcılığında din müxtəlif cür tə-zahür tapmışdır. Əgər Qoqolda dini aspekt o qədər də gözə çarpmırdısa, “Dostoyevskidə əksinə, bütün bədii irs dini ruhla aşınmışdır. Yazıcıının publisistikaya keçidi, Qoqolda əldətiği kimi, “öz yaradıcılığının əlini təsirə-sini anlamamasının məsumluğundan deyildi. Dostoyevski satiradan uzaq idi. Onun ideoloji romanları Allah lehinə və əleyhinə qızığın mukalimədir” [1, s.6]. İ.Ağayeva bu fikirlərində tamamilə haqlıdır. Lakin bir qədər sonra o, “Yazıcıının gündəliyi”nin üslubunun mübahisəli olmasına qeyd edə-rək yazır: “Dostoyevskidə mütiliyin heç kölgəsi də yoxdur: döyükənlilik “Gündəliy”in üslubi dominantıdır” [1, s.7]. Tədqiqatçının fikrinə əsasən, Dostoyevskinin publisistikası aristokratlara, zadəgənlara, Rusiyani Qərb yolu ilə irəliləməyə çağırınlara qarşı yönəlmışdır. Dostoyevski ölkənin inkişaf yolunu inqilablarda, dövlət quruluşunun dəyişdirilməsində deyil, illahi Həqiqətin daşıyıcısı olan kilsədə görmüşdür.

İ.Ağayevanın F.M.Dostoyevskinin inqilabçı qismində qəbul etməsi onu belə bir qənaətə gətirib çıxarıb ki, ədib öncədən sosialist ideyalarının təbliğilə məşğul olmuş, dünayagörüşündəki dəyişiklik isə edam sehnəsin-dən sonra baş vermişdir. “Yazıcıının əvvəlki fikirlərindən qəti imtinasi onu Aftahə qovusququr. Həqiqəti Dostoyevski ancaq onda görür və son nəfəsi-

teessüfsüz eşidə bilmədim” [5, s.165-166]. İ.L.Volgin F.M.Dostoyevskini nübütlilikda eğnahlandırır: “Onun dili... aşırı tərkiblərə və cəx... zaman... kəsb... bud, yönəmsiz ifadələrlə doludur” [3, s.126]. Müasir tədqiqatçılar, o cümlədən də İ.Ağayeva, “Gündəliy”in dil xüsusiyyətlərini onun məzmunun mürəkkəbliyilə əlaqələndirirlər. “Dostoyevskinin bədii əsərlərinin və hətta onun publisistikasının səthi oxunuşu onların mənasının reduksiyyasına gətirib çıxarı” [6, s.4]. Cəmiyyətin bir qismi Dostoyevskini xəstə iərişkənliliyi yazıçı aulanaşmışdır. İ.Ağayeva düşünür ki, “Dostoyevskinin publisistikası yazıcının yaradıcılığında nə isə gözənlənməz bir şey deyildi... Bədii yaradıcılıq və “Yazıcının gündəliyi” müəllifin siyasi, mənəvi mövqeyindən harmoniya şəklində fikir vəhdəti yaratmışdır” [1, s.11]. Xalq və dövlət ideyası, monoqrafiyanın müəllifinə görə, Dostoyevski ~~ənəhərisi kəskinliliyi~~ asaş qəyəşdir:

F.M.Dostoyevskinin və N.V.Qoqolun bir, cox məsələlərdə hamfikir olmalarını təsdiqləyən İ.Ağayeva “Dostoyevskinin bütün ömrü boyu Qoqolun yazıcılığının əsiri” [1, s.20] olduğunu söyləyir. Tədqiqatçı “Şəkilmiş yerlər”in dini təmayülünün “Karamazov qardaşları”, daha əvvəl “İdiot” romanında özünü bürüzə verdiyini, Zosima atanın nəsihətlərinin “Yazışmaaltı” “Sıx və qırılıqlı ruh hüdürləri” nəticəsində yazmışdır ki, “Dostoyevski Qoqolun bütün üsullarını mənimsemmiş, onları gücləndirmiş və mürrəkkəbləşdirmiş, bununla yanaşı şagird müəlliminə qarşı üsyən etmişdir” [7, s.232]. Dostoyevskinin Mitya Karamazovun dili ilə dediyi “bütün ömrü boyu mənə Allah əzab verib” ifadəsinə İ.Ağayeva “Qoqol da ona ömrü ‘boyu əzab verib” [1, s.20] Tixrini artırır. “Hər iki yazıçı XIX əsr dini-etik təliminin yaranmasının astanasında dayanıblar” [1, s.38].

“Allah”, “Kilsə”, “Xalq” anlayışlarını hər iki ədibin yaradıcılığında araşdırın İ.Ağayeva bu nəticəyə gəlir ki, “Dostoyevski üçün Isa Məsih və Kilsə mütləq həqiqətdir. Bu həqiqəti Dostoyevski birbaşa xalqla bağlayır” [1, s.40]. Ədib özü belə yazmışdır: “Rus xalqı bütövlükdə pravoslavlıqda və onun ideyasındadır... Pravoslavlıq kilsədir... Kim plavoslavlıqı anlamırsa o, xalqda heç vaxt, heç nəyi anlamayacaq” [8, s.64]. Yazıcının dini fikrinin əsası xalq ruhu ilə bağlıdır. İ.Ağayeva əmindir ki, rus xalqının abidlərinin dindarlığı Dostoyevski yaradıcılığına məhsuldar təsir göstərmişdir. ~~Yazıcı, mənəvi, dəstəkləyinə görə məslisiz qoca-rəhbər surətləri~~ (Zosima, Makar Dolgoruki, Tixon) yaratmışdır. Onlar illər keçdikcə ruhən qocalmırlar. Alyoşa əvvəlcə Zosimanın ölümünü qəbul etməsə də, sonra inamında tərəddüd etmir. Tixon bəsirətilə Stavrogina ateizm uğurumunun girdabını göstərir. Makar Dolgoruki Arkadiyə Allah yolunu tapmaqdə kömək edir.

İ.Ağayeva düşünür ki, N.V.Qoqolun dini-mənəvi ideyaları F.M.Dostoyevski ~~jarafasından bəzəvətə hölgətən~~ əsərlərinə əsasən vəzifələndirilir:

nü bürüzə verir. Zosima, Makar Dolgoruki zahidlik hayatı yaşamırlar, onları nəyətə və gliidirlər. Dostoyevski qəhrəmanlarının zahidlik hayatı heç də asan deyildir, onlar ustalıqla döyülməyən çox nəşələrinə və öz zəifliklərinə qalib gelmişlər. Dostoyevskinin “Şeytanlar”ı ilə Qoqolun “Qorxunc iniqam”ını və onların qəhrəmanları Stavrogini və Sehirbazı müqayisə edən İ.Ağayeva bu surətlər arasında paralellər aparır.

F.M.Dostoyevskinin monastirlara diqqət yetirməsini, səyvləvan, tədqiqatçı ədibin bədii sözünün gələcəyə və gələcək nəsillərə ünvanlandığını bildirir. Belə ki, kilsə və monastır o, Rusiyanın sosial və mədəni həyatıyla sıx əlaqələndirir. Kilsəsiz və monastırsız nə Rusiya, nə də xalq mövcud ola bilər. İ.Ağayeva “Yazıcının gündəliyi”ni sadə nəql deyil, Dostoyevskinin müxtəlif jurnallarda olan həmkarlarıyla, öz ideya rəqiblərlə polemikası sayır. Dostoyevskinin Qoqoldan fərqini məhz bununla izah etdi: ~~“Rus vəzifəsi yaxşıdır ki; Qoqol'ud Kusiyyaya ünvanlanmışdır... o, hazırlarını emin edir, nəsihət verir, lakin əzəmətikcən təqribində”~~ [1, s.51]. Dostoyevski İ.Ağayevə ~~“Aşşəvəzəqşəfə, və yəşənirəkən dərəcədə; ennisi vəddgə nəkliəti”~~ uğrunda mübarizə aparırdı və ədibin kilsə və monastırlar haqqındaki fikirləri XIX əsrin 70-ci və 80-ci illərinin əvvəllerindəki mübarizəsinin və ziddiyətlərinin təzahürü idi.

Qoqol və Dostoyevski maarifçiliyinin pravoslav xarakteri Şərq maarifçiliyinin mahiyyətini və onun Qərb xristianlığından fərqini təyin edir. Hər iki yazıcının aid olduğu slavyanofillər “dini biliklərin mənbəyi” sayılır, qərbçilər isə ağılı və elmi bu cür mənbələr kimi dəyərləndirirlər” [1, s.59]. İ.Ağayevanın haqlı mülahizələrinə əsasən, hər iki ədib qərbçi liberalların xalqın maariflənməsi məsələsinə qarışmasının qəti surətdə əleyhinə olmuşlar. Onlar millətin mənəvi sağlamlığını Qərbin ifrat təsirində, onun demokratiyasında, inqilabda deyil, İlahi sözün əbədi həqiqətində, pravoslavlıqda görürdülər.

1873-cü il “Yazıcının gündəliyi”ndə kəskin mukalima abi-havasında liberallar və slavyanofillər arasındaki maarifçilik məsələlərini qaldırır. Ədib bu problemi bir tərəfdən, Rusiyanın tarixi missiyası, onun Avropanın rolu, digər tərəfdən, 70-ci illərdə ölkənin daxilində ziyanlılarla xalqın arasında sıx əlaqə varılmış, kontekstində hallına qılışır. ~~“Qoqol'ud cəbər kimçiliyin iəğvindən sonra cəmiyyətin maariflənməsi labüdülsədir. Qoqol kimi Dostoyevski də təhkimciliyə birmənalı yanaşmamışdır. Xalq azad olmuşdu, lakin o, xoşbəxt idimi? “Dostoyevski heç zaman rus xalqının daşıyıcısu, əldüyü pravoslavlıq ideyasından imtina etməmişdir”~~ [1, s.66], – deyə yazar İ.Ağayeva.

İslahatlarda xalqın daha çox zərər çekdiyini qeyd edən Dostoyevski mütefəkkirlərə və ruhanilərə ümid bəsləyirdi. On əsas köməyi o, məktəb məsləhiyyətlərinən gözləyirdi: “Müəllim – bu ince varlıqdır, xəlqi, milli mü-

əllim əsrlərlə yetişir, ənənələrə söykənir, sonsuz təcrübəyə malik olur” [9, s.93]. “Onun şəxsiyyətindən, xarakterindən təşəbbüsündən xalqın mənəvi sağlamlığı asılıdır... Elə xalq özü Dostoyevskinin həqiqi müəllimi olmuşdur” [1, s.67].

Dostoyevskinin publisistikasında qərb mədəniyyəti barəsindəki iki – xalq və zadəgan fikri dəqiqlikla sezilir. Yaziçinin ideali xalqla zadəganların vəhdəti, pravoslavlıq zəminində vahid rus mədəniyyətinin yaranmasıdır. Bu fikir sonralar Dostoyevskinin Puşkin haqqındaki nitqində inkişaf etdiriləcəkdir. Ümumiyyətlə, Dostoyevski Puşkin xalq ruhunun düşyicisi saymışdır. Ədib qərb demokratiyasını və məarifçiliyini qəbul etmədi. Ağayeva bu noticaya görə ki, Dostoyevski məlli ideyanın mahiyətini

üsulunun bir çox məsələlərinin həllinə şərait yaratır. Onların məğzı, yazıçı düşünür ki, xalqın maraqlarını təzahür etdirməlidir” [1, s.72]. Qoqol kimi Dostoyevski də məhkəmənin iki – xristian və vətəndaş tərkib hissələrinin labüdüyü barədə düşüncələrində sarsılmaz idi. Ədib öz əsərində Rusiya və İngiltərə məhkəmə üsullarını, prisajnları, onların dünyagörüşlərini, mühitin mənəvi-dini ideyasını müqayisə etmişdir.

Tədqiqatçı xalq və inqilabçıların həqiqəti müxtəlif cür nümməşmədiqət çəkir: xalq onu, yəni həqiqəti Allahda, inqilabçılar isə Allahı neytallaşdıraraq, dönyanın yenidən qurulmasında axtarırdılar. Uzun katorqa illərində Dostoyevski anlamışdır ki, xalqla onun yolu ayrı imiş və o, həqiqəti lazımi yerdə axtarmayıbmış, yeganə həqiqət vardır ki, o da Allah'a aparan yoldur. Beləliklə, yazıçının yaraqılığının xalq nəmənisi kimi, Allahın dərkinin mənbəyi olmuşdur. Lakin İ.Ağayeva qeyd edir ki, “Dostoyevski sosializm ideyalarından birdefəlik ayrılmamışdır” [1, s.77]. Monoqrafiya müəllifi yazıçının “rus sosializmi eə xristianlıqdır” [1, s.77] fikrində olduğunu söyləyir.

“Karamazov qardaşları” romanının “Soganaq” fasilində Dostoyevski xalqın təsəvvüründəki ədaləti məhkəməni təsvir etmişdir. Bu fadəb

xalq nağıllarındaki və əfsanələrindəki xeyir və şərin mübarizəsinə əsaslanmışdır. Kiçik bir “Soganaq” insanın, hətta insanlığın xilasına qadirdir. Bu o deməkdir ki, əger insanda bu kiçik xeyirxahlıq varsa, insan və onun simasında insanlıq Allah tərəfindən xilas ediləcəkdir. Lakin bu dəfə şər üstün gəlir, Allah insanı amansızcasına cəzalandırır. Dostoyevskinin nöqtəyi-nəzərində heç bir mühakimə üsulu və məhkəmə xristian normalarının əksinə gedən İlahi ədalətə üstün gələ bilməz. “Soganaq”dakı qəddarlıq ağlagələcək sərhədləri aşdı ... və məleyin havadarlığı işə yaramadı” [1, s.77]. Ağayeva fikrincə, bu ona görə baş verdi ki, insan Allahın işarəsimi anımadı.

Dostoyevski daha sonra “Karamazov qardaşları”nda kilsə-cəmiyyət

kə, onu başqa bir insana çevrə biləcək nəsə varsa, bu, yeganə olaraq Isa qanunudur ki, o da artıq insanların vicdanına hopmuşdur. Yalnız öz səhvini dərk etməklə kilsə övladı Isa cəmiyyətinin özü qarşısında, yəni kilsə qarşısında səhvlerini başa düşür. Beləliklə, müasir cinayətkar təkcə kilsə qarşısında günahını boynuna almağa qadirdir, bu isə dövlət qarşısında günahını etiraf etməklə eyni deyil” [11, s.93]. Abid İlahi məhkəməni əsl və həqiqi həssə edir. Isa Məsih Yer üzüne insanı xilas etmək üçün gəlmisdir. Dövlət məhkəməsi yalnız mühakimə edir, xilas etmir. Tədqiqatçıya görə, həm Qoqolun, həm də Dostoyevskinin gəldiyi son nəticə budur.

İ.Ağayeva “N.V.Qoqolun və F.M.Dostoyevskinin publisistikası (“Dostlarla yazışmalardan seçilmiş yerlər” və “Yaziçinin gündəliyi”) əsərində iki dahi rus ədibinin varadıcılıqlarının son mərhələsini müqayisəli tipoloji aspektində tədqiq etmişdir. Onların bədii irsinin oxşar və fərqli cəhətlərini əyani misallarla aşkarlayan tədqiqatçı yazıçının hər ikisinin, demək olar ki, eyni dünyagörüşünü paylaşıdığını söyləmişdir. İ.Ağayeva belə qənaətə gəlmişdir ki, Qoqol məktəbindən qidalanan Dostoyevski bəzi manzılara yanaşma tərzilə öz müəllimindən daha irəli getmişdir.

ӘДӘВІYYAT

1. Агаева И.И. Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского («Выбранные места из переписки с друзьями» и «Дневник писателя»). Баку, «Kitab aləmi», 2006.
2. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах, т. 22. Ленинград, «Наука», 1981.
3. Волгин И.Л. Достоевский и русское общество. Русская литература. Ленинград, 1976, № 3.
4. Белинский В.Г. Полн. Собр. соч. в 12 тт. Москва, АН СССР, т. 10.
5. Аксаков С.Т. История моего знакомства с Гоголем. Москва, АН СССР, 1960.
6. Арутюнова Н.Д. Наука о двух концах: к семантике редакций в текстах Достоевского. Известия Российской Академии Наук. Серия литературы и языка. Москва, 2005, т. 64, № 2.
7. Мочульский К.В. Достоевский. Жизнь и творчество. Мочульский К.В. Гоголь. Соловьев. Достоевский. Москва, 1995.
8. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах, т. 27. Ленинград, «Наука», 1981.
9. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах, т. 21. Ленинград, «Наука», 1981.
10. Dostoyevski F.M. Karamazov qardaşları. Roman. 2 cild, 1-ci cild / Tərc.ed. T.Vəlîxanlı (Cəfərov). Bakı, "Mütərcim", 2010.
11. Dostoyevski F.M. Karamazov qardaşları. Roman. 2 cild, 2-ci cild / Tərc.ed. T.Vəlîxanlı (Cəfərov). Bakı, "Mütərcim", 2010.

Mahrux Taghiyeva

INVESTIGATION OF F.M.DOSTOEVSKY'S CREATIVITY IN COMPARATIVE LITERARY CRITICISM ASPECT IN AZERBAIJAN

Summary

The monograph of I.Aghayeva's "The publicity of N.V.Qoqol and F.M.Dostoyevsky ("Specific places from correspondence with friends" and "The agenda of writer") is published in 2006 in Baku. The author of the book considers that the publicity of the both of the writers' creativity that was in peak period is crucial level.

I.Aghayeva detects similar and different sides of artistic creativity of Qoqol and Dostoyevsky with visual examples. Researcher declares that both of the writers share the same range of vision in terms of "God", "Cathedral", "Nation", also issues of way of enlightenment, judge and judgement. I.Aghayeva came to conclusion that Dostoyevsky continued tradition of Qoqol's school, but he went ahead from his teacher with style of approach to some issues.

Махрух Тагиева

ИССЛЕДОВАНИЕ ТВОРЧЕСТВА Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО В СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Монография И.Агаевой «Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского («Выбранные места из переписки с друзьями» и «Дневник писателя»)» была опубликована в 2006-ом году в Баку. Публицистику зрелого периода обоих писателей автор книги считает важным этапом в их творчестве.

И.Агаева показывает схожие и разные стороны художественного наследия Гоголя и Достоевского. Исследовательница указывает на то, что оба писателя разделяют одинаковое мировоззрение в таких понятиях, как «Бог», «Печеръ», «Народ», в проблемах просвещения, суда и судопроизводства. Достоевский продолжил традиции Гоголя, но при подходе к некоторым вопросам он превзошел своего учителя.